

**АКАДЕМІК
ОЛЕКСАНДР САВИЧ МЕЛЬНИЧУК
І СУЧАСНЕ МОВОЗНАВСТВО**

(ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
КИЇВ – 2012

Anmerkungen/ Hrsg. von F.Holthausen. – Teile 1-2. – Heidelberg: Carl Winter's, 1908-1909. – 295 S.

Die Gotische Bibel / Hrsg. von W. Streitberg. – Teile 1–2. – Heidelberg: Carl Winter's, 1908-1910. – 180 S.

The Elder of Poetic Edda commonly known as Sæmund's Edda / Ed. and trans. by O.Brave. – L.: King's Weighouse Rooms, 1908. – 110 p.

Heliand //www.georgetown.edu/labyrinth/library/oe

Hildebranslied //www.georgetown.edu/labyrinth/library/oe

Örvar-Odds Saga / Hrgs. von R.C.Boer. – Leiden: E.J. Brill, 1888. – 216 p.

I. З. Бурковський

ДО РОЗГАДКИ «ТАЄМНИЦІ КОРЕНІВ»

Доповідь присвячено проблемі розкриття вмотивованості первісних мовних знаків, показано її місце в етимологічній науці та визначний внесок О.С. Мельничука в дослідження, безпосередньо пов'язані з її вирішенням.

Ключові слова: *умотивованість знака, первісні мовні знаки, прамовна типологія, прогрес етимологічних досліджень.*

The paper deals with the problem of motivated nature of primitive language signs, especially with the place of this problem in etymological research as well as O.S. Melnychuk's immense contribution to its study.

Key words: *motivation of sign, primitive language signs, fossil language typology, progress in etymological researches.*

Винесене в заголовок позначення розгляданої проблеми належить не кому іншому, як засновникові індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства Ф.Боп(п)у. Він згадує її на самому початку своєї головної праці, у другому реченні передмови – і тут-таки, не пояснюючи причин, від неї відмежовується: «Лише таємницю коренів, або [таємницю] підстави найменування першопонять, ми лишаємо незаторкнутою; ми не досліджуємо, чому, напр., корінь *I* означає йти, а не стояти, або чому угруповання звуків *STHA* чи *STA* означає стояти, а не йти.» [14, III]. Наступники Бопи – кілька поколінь індоєвропейців, зокрема етимологи – за незначними винятками, цю проблему й зовсім ігнорували, вряди-годи вона зачіпалася представниками інших галузей мовознавства та суміжних дисциплін (при тому, що вона має

вельми тривалу історію – була відома ще в Давній Греції, спричинивши там кількасотрічну дискусію про стосунок між речами й назвами). Багато хто навіть вважав і досі вважає її позбавленою сенсу – так нібито впливає з фундаментальної тези метра лінгвістики ХХ ст. Ф. де Сос(с)юра про довільність, невмотивованість мовного знака, хоча насправді таке бачення прийняте, і то з певними застереженнями, лише для синхронічного аспекту пізнання мови.

Тим часом ця давня проблема має кардинальне значення для етимологічної науки. Коли стояти на агностичній позиції абсолютизації сосюрівської тези, тоді етимологізування слова, як правило, обмежується щонайбільше відшукуванням відповідній мові та поза нею споріднених слів/морфем, їх діакронічним структуруванням та реконструкцією прамовної форми, що лежить у їх основі. Етимологія ж самого того реконструйованого етимона лишається принципово непізнаною, попри всі евентуальні вточнення та поглиблення реконструкції (хоч і до рівнів надродинних спільнот, як-от ностратичної), а це означає, строго кажучи, і відсутність етимології досліджуваних слів як такої – завинятком ближньої, себто неповної етимології для частини з них (на різних хронологічних рівнях), напр., *берегиня*: не від *берегти*, а від *берег*.

Проте загальновідомим є цілий клас слів-винятків, знаків, що навіть у синхронії суперечать зазначеній тезі, будучи вочевидь умотивованими, завдяки чому для них не існує описаного щойно «етимологізаційного бар'єру»: це – (звучо) зображальні лексеми, насамперед звуконаслідування (вони можуть слугувати й коренями інших лексем, утворюють похідні). Насувається припущення: крім цих слів, що в них зв'язок між звучанням і значенням лежить на поверхні, імовірно, є й інші (первинні та/або похідні), у котрих він на певних етапах їх історії втратив таку очевидність. І праці нечисленних дослідників (пра)історичної звукообразальності (найпопулярнішим у нас є А. М. Газов-Гінзберг (АмнонГінзай) [5; 6], а найбільшим майстром цієї справибув Вільгельм Ель [15; 16; 17]) не просто підтверджують дане припущення, а дозволяють вважати з чималою вірогідністю, що до ідеофонів, звукообразальних (пра)мовних знаків, зводиться фактично все багатство лексичного фонду людських мов. Таємниця виявляється загалом простою. Та разом з тим неважко переконатися, що підступи до неї на багатьох ділянках поважно утруднені.

Для належної розгадки «таємниці коренів», тобто комплексного з'ясування їх етимології через розкриття механізму первісної номінації, потрібно спочатку ці корені правильно ідентифікувати, реконструювавши їх первісну постать. Здійснити це непросто – на заваді стоять як різноманітні зміни окремих мовних

знаків, так і структурно-типологічні зміни мови в цілому, що відбулися протягом багатьох тисячоліть її еволюції. Це означає, що в етимологізовуваних морфемах індоєвропейських мов відбито риси ранніх прамовних станів, істотно відмінних від найдавнішого з безпосередньо спостережаних у межах зазначеної родини, результати дії деяких давно зниклих у ній формотворчих засобів – передовсім цимі зумовлено існування згадуваного «бар'єра». Тут у пригоді стають сформульовані О.С. Мельничуком методологічні принципи (див. [12; 1]) – призначені для досліджень віддаленої (міжродинної) мовної спорідненості, вони зараз є й засобами внутрішньої реконструкції, глибинної етимологізації в рамках однієї мови (групи, родини). Створені ці принципи не на порожньому місці – український учений спирався на досягнення ряду своїх попередників, які відкрили такі структурні риси (ранньо) індоєвропейської прамови (та прамов інших, споріднених із нею родин), як моновокалізм (приклад подальшої розробки цього питання О.С. Мельничуком – [8]), алетезу, тобто семантизоване варіювання приголосних (*клей* : *глей* : *глей*[6, I, 521], докладніше див. [3]), розвинену систему інфіксації (*чесати* : *короста* < ... і.-е. *kes- : *kers-/kors[6, III, 41], див. також[2]), метатезу приголосних як ще один засіб значеннєвої диференціації (*вид* : *див-*). Ці відкриття вможливають якісний прогрес етимології. Традиційна індоєвропейстика знає поняття кореневих варіантів – насамперед аблаутних, подекуди фігурують ще редуплікативні. Тепер до них додаються алетезні, метатезні, інфіксальні – теоретично теж відомі їй, але дуже незначною мірою. Із застосуванням нової методики корені, що досі розглядались ізольовано, виявляються розподіленими по великих групах, кожна з яких зводиться до одного прамовного знака. Кількість первинних етимонів зменшується в багато разів.

Для з'ясування етимології прамовних форм, коренів сучасних лексем, потрібна обізнаність і з іншими особливостями ранніх прамовних станів – зупинимося коротко на деяких із них. Первісні мовні знаки (еквіваленти слів, а водночас і речень) були здебільшого односкладовими, з одним приголосним (так стверджував в усній бесіді з автором цих рядків і О.С. Мельничук – він у останні роки життя приділяв помітну увагу цим питанням). Типова структура складу була CV, де V, за відсутності фонологічно розрізнюваних голосних – вокалічний призвук, супровідник приголосного (C). З первісних односкладових знаків утворювалися двоскладові – насамперед завдяки редуплікації, нерідко зазначаючи також дисиміляції одного з приголосних (редуплікаційно-дисимілятивна гіпотеза Ю.Л. Мосенкіса: 13, 99–102) – вона вможливає додаткову редукцію

кількості праєтимонів). Так, із первісного мовного знака Т- (умовне позначення відповідної протофонеми) виникли дисимілятивні редупліканти Т-К- і Т-Р- (згодом стали коренями численних слів, напр., *стукати* й *тупати*), чи радше мета-тезні пари Т-К-/К-Т- і Т-Р-/Р-Т- (див. [1, 86–92]). Існували й двоконсонантні (але теж односкладові) первісні мовні знаки, їх структура – щільний + гол. призвук + проривний, чи радше імплозивний (S-Р, Q-Р) – втім, слід мати на увазі, що первісні приголосні мали нечітку, значною мірою варіативну артикуляцію (тут можна згадати призабутий термін «дифузні звуки»); є вагомі підстави відтворювати й зворотне розташування ідентичних протофоном (P-S-, K-S-). Значення цих (пра)мовних одиниць теж варіювалися в широких діапазонах, залежачи від ситуації (контексту), можучи конкретизуватися додатковими, невербальними виражальними засобами, їх семантичний потенціал протягом багатьох тисячоліть реалізується як практично невичерпний. Розмаїття семантичних трансформацій, що їх зазнали похідні знаки, теж є істотним чинником затемнення «таємниці коренів», і один зі згаданих принципів О.С. Мельничука якраз і звертає увагу на цей аспект проблеми [12, 108–109].

Дослідження в царині правмовної типології силою свого глибоко системного характеру особливо вагомо потверджують тезу, що майже все багатство сучасного словникового фонду тієї чи іншої мови виводиться з незначної кількості прадавніх етимонів. (Не можна стверджувати, що після завершення первісної номінації не було більше створено жодного нового кореня, але загалом і в цілому поповнення лексичного фонду, творення нових знаків здійснювалося на базі вже наявного матеріалу). Отож закономірним є постання в ході прогресу етимологічних досліджень великих і складних за своєю структурою етимологічних гнізд, потенційно на десятки й сотні членів (лексем однієї мови, і то навіть не рахуючи їх прозорих похідних) – найпередовіші досягнення на цьому полі належать О.С. Мельничуку [7; 9; 10; 11...] та В.Елеві, згадуваному вже германошвейцарському лінгвістові 1-ї пол. XX ст. [17], який значною мірою був обізнаний з тими підходами, що їх згодом (незалежно від нього) засвоїв і збагатив український мовознавець. Таке масштабне структуроване групування лексики сучасних мов безпосередньо пов'язане з розкриттям «таємниці коренів».

Таким чином, наявні досягнення генетичної лінгвістики, що їх ми могли схарактеризувати лише побіжно, дають змогу істотною мірою розв'язати обговорювану проблему. На жаль, вони все ще мало популярні серед дослідницького загалу – через це перехід етимологічної науки на якісно новий етап наразі затримується.

Список літератури

1. *Бурковський І.З.* Етимологія і лінгвогенеза (про значення етимологічних принципів О. С. Мельничука) // Мовознавство. – 2001. – №6. – С.84–92;
2. *Бурковський І.З.* Праіндоевропейська система інфіксації у світлі дотеперішніх досліджень // Мовознавство. – 2007. – №2. – С. 17–25;
3. *Бурковський І.З.* Про явище алотези (варіювання кореневих приголосних як архаїчний словотворчий засіб) // Мовознавство. – 2007. – №4–5. – С. 82–92;
4. *Газов-Гинзберг А.М.* Был ли язык изобразителен в своих истоках? (Свидетельство прасемитского запаса корней). – М.,1965;
5. *Газов-Гинзберг А.М.* Символизм прасемитской флексии: о безусловной мотивированности знака. – М., 1974;
6. *Етимологічний словник української мови* / Гол. ред. О.С. Мельничук. – Т. 1–5. – К., 1982–2006–;
7. *Мельничук А.С.* О всеобщем родстве языков мира // Вопросы языкознания. – 1991. – № 2. – С. 27–42; № 3. – С. 46–65;
8. *Мельничук А.С.* О генезисе индоевропейского вокализма // Вопросы языкознания. – 1979. – №5. – С.3–16; №6. – С.3–16;
9. *Мельничук А.С.* Этимологическое гнездо с корнем **ucei-* в славянских и других индоевропейских языках. Доклад на VIII Международном съезде славистов. (Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г.). – К., 1978;
10. *Мельничук О.С.* Етимологічні розвідки. 1. *Дбати – дибати* // Мовознавство. – 1975. – №5. – С.46–55;
11. *Мельничук О.С.* Етимологічні розвідки. 4. Праслов'янське **mogti* «могти» // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 44–55;
12. *Мельничук О.С., Коломієць В.Т.* Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов // Слов'янське мовознавство: Доповіді на XI Міжнародному з'їзді славистів. – К., 1993. – С. 98–112;
13. *Мосенкіс Ю.* До витоків мови // Нове у мовознавстві і літературознавстві. – К., 1992. – С. 96–104;
14. *Bopp F.* Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen. Berlin, 1833;
15. *Oehl W.* Elementare Wortschöpfung. 1–11 // Anthropos, 1917–1918. – Bd. XII–XIII. – S. 575–624; 1919–1920. – Bd. XIV–XV. – S. 405–464; 1921–1922. – Bd. XVI–XVII. – S. 765–800; 1923–1924. – Bd. XVIII–XIX. – S. 858–879;
16. *Oehl W.* Das Lallwort in der Sprachschöpfung. – Freiburg (Schweiz), 1932;
17. *Oehl W.* Fangen – Finger – fünf: Studien über elementar-parallele Sprachschöpfung. – Freiburg (Schweiz), 1933.